

ДОЛЯ ЗВУКА **Ф** В УКРАЇНСЬКИХ ОСОБОВИХ ІМЕНАХ

Пропонована робота продовжує й конкретизує думки, висловлені в моїй статті, що опублікована у двох варіантах: “Антропонімічні міркування в історії слов’янської фонемі <f>” [2] та “Проблеми слов’янської ономастичної діалектології й антропонімічна доля звука [ф]” [3]. Йдеться про те, які звуки відбивають в українських народних формах імен звук **Ф** цих імен за їх фіксацією в православних святцях. Адже цього звука в українських говорах не було, а в деяких немає й досі. Відповідні дані узято з найкращого словника україномовних імен, укладеного І.І.Трійняком [5]. У принципі словник І.І.Трійняка подає найбільше імен із звуком **Ф** без будь-якої його зміни (субституції) якимось іншим звучанням. Але всі ці форми або зовсім не увійшли в народний ужиток, або увійшли поверхово й там не закріпилися.

Ось неповний список канонічних (позначка *кан.*) імен, які у Трійника подаються тільки із звуком **Ф**, без якихось субституцій: Фабіан, Фавій, Фавмасій, Фавстан, Фал, Фамат, Фан, Фантин, Фарій, Фармуфій, Фарнакій, Фафуїл, Феб, Февроній, Федим, Фусик, Феліон, Фемелій, Фемістокл, Феогнід, Феодох, Феокл, Феокрит і ще 88 таких же імен з початковим **Ф**. Вони, ці імена, є в святцях, але їх не було в народному вжитку українців, розмовного засвоєння вони не одержали. Тільки тому вони ніяк не змінили звука **Ф**, хоч цим звуком не володіли і тому мусили якимось його заступати.

Річ у тім, що в праслов’янські часи звук **В** був сонорним, а отже, не потребував собі глухої пари, як її не мають **Р**, **Л**, **М**, **Н**. Перехід $w > v$, тобто сонорного звука в дзвінкий (артикуляційно це означало перехід губно-губного w у губно-зубний v), у російській мові відбувся, а в українській – ні. Російські мовознавці, зокрема В.В.Іванов [1], доводять, що цей перехід для російської мови (точніше, говірок, що в XII ст. сформували російську мову) відбувся в XI ст. А в українській мові (вона сформувалася в XI ст.) такої фонетичної зміни не сталося. І досі основним звучанням літери **В** в українській мові вважається губно-губне (сонорне), а не губно-зубне (дзвінке). Деякі українські говірки й

досі не мають фонем <ф> пор. говіркову вимову *хвартух, хвабрика*, а не *фартух, фабрика*. Автор цих рядків сам чув (телевізор), як пан Плющ у бутність спікером Верховної Ради говорив: “Відійдіть від *мікрохвону*.”

Цією фонологічною особливістю української мови й пояснюється, що уживані, добре засвоєні народом канонічні імена після прийняття Україною християнства зазнавали субституції фонем <ф>: адже її в мові просто не існувало. Субституція виступала передусім у вигляді вжитку замість відсутнього **ф** глухого щілинного, але задньоязикового (а не передньоязикового) **х** та глухого передньоязикового, але проривного (а не щілинного) **п**. Загалом же було й чимало інших субституцій, що відбувалися в різні часи й на різних територіях поширення української мови. Такі субституції, але в істотно меншій мірі, відбувалися і в інших слов'янських мовах, у тім числі і в російській, що відбито, серед іншого, в "Словаре русских личных имен" О.В.Суперанської [4].

І.І.Трійняк зафіксував чимало таких субституцій, хоч, гадаю, й не всі. Розглянемо зафіксовані ним види таких субституцій, зазначивши при цьому, що імена з будь-якими субституційними замінами звука **ф** водночас зберігають і форми з **ф**, без субституції. Ці форми увійшли в ужиток у більш освічених, зокрема священицьких родинах, а також при їх одержанні у церквах у більш пізні часи, коли звук, а відтак і фонема **ф** разом з численними апелювативними запозиченнями проникли в українську мову. Апелюватив *парус*, запозичений давньорусами ще до прийняття християнства, містить субституцію. Без неї він мав би вигляд **фарус* чи навіть **фарос*.

Отже, різновиди субституційних змін канонічних особових імен із звуком **ф** в українській мові.

1. Одна субституція – а) **Ф – Х**: Фаласій – Халазій, Фатян – Хатян, Фірс – Хурс, Фотин – Хотин, Африкан – Охрикан, Феодула – Ходоля, Флор – Хлор, Фрол – Хрол. Відзначимо, що тут подається тільки одна (іноді – дві) форма з **ф** і так само з його субституціями. Фактично ж може існувати кілька, навіть кільканадцять форм з тотожною субституцією чи без неї. Пор. до *Фатян* –

Фотій, Фат, Фатій, Фатьо; до *Хатян – Хотян, Хатько*; б) Ф – Т: Феогност – Теогност, Фемістокл – Темістокл, Феодотія – Теодотія, Феозва – Тівозва; в) Ф – Ё: Флегонт – Логантій; г) Ф – ХВ: Фелікс – Хвелікс, Филор – Хвилор, Филон – Хвилон, Серафим – Серахвим.

2. Дві субституції – а) Ф – Х – ХВ : Филь – Хиль – Хвиль, Фока – Хока – Хвока; б) Ф – Х – П: Франко (римсько–католицька канонізація) – Хранко – Пранко; в) Ф – Т – ХВ: Фенія – Теонія – Хвенна; г) Ф – Т – Ё: Феоктист – Теоктист – Охтисій; г) з двома Ф: ФФ – ТФ – ЁФ: Теофіл – Теофіль – Офіль; д) ФФ – ТП – ФТ: Філофей – Талопей – Філотей.

3. Три субституції – а) Ф–ВФ–Х–ВХ: Яфрим, Єфремій – Євфрем – Охрім, Гохрім – Йовхрим; б) Ф–Х–Т–Г: Фалалій – Халалей – Талалій – Галілей; в) Ф – В – Т – ХВ: Фекла – Векла – Текля – Хвекла; г) Ф – Т – ХТ – ХВ: Феодул – Теодул – Хтудул – Хведул; г) Ф – П – Х – ХВ: Фотій – Потій – Хотій, Охотій – Хвотьо; д) Ф – П – Х – Ш: Євстаф, Євстафій – Остап – Євстахій – Осташ, Сташко. При цьому форма *Стась* розуміється як суфіксальна: Стаф + сь > *Стась*. Така ж інтерпретація поширюється на форму *Остан*.

4. Чотири субституції – а) Ф – Х – Т – ХТ – ХВ: Федот – Ходот – Тодот – Хтодот – Хведот; б) Ф – П – Т – ХВ – Ё: Филип – Пилип – Тилип – Хвилько – Липко; в) з двома Ф: ФФ – ФП – ТП – ЁП – ФЁ: Фарафон – Ферапонт – Тарапун (звідси – *Тарапунька*) – Аріпіон – Ферко.

5. П'ять субституцій – а) Ф – ФТ – Т – ХТ – Х – ВТ: Фома – Фтома – Тома – Хтома – Хома – Втома; б) Ф – ФТ – Т – ХТ – ХВ – П: Фадей – Фтадей – Тадей – Хтадей, Охтадей – Хвадей – Падей; в) Ф – П – Х – Т – ХТ – ХВ: Федір – Педор – Ходір – Тодір – Хтодор – Хведор; г) Ф – П – Х – Т – ХВ – Ё: Филимон – Пилипон – Хилимон – Талимон – Хвилимон – Лимон; г) з двома Ф: ФФ – ТФ – ТХВ – ЁФ – ЁХВ – ХХ: Феофан – Тофан – Техван – Офан – Охван, Хван – Хоха.

6. Шість субституцій – а) Ф – П – Х – ВФ – ВХ – К – Ё: а) Єфросинія, Фрасина – Прісина – Храсина – Євфросинія – Євхросинія – Крисиня – Зіня, Рузя.

7. Сім субституцій – а) Ф – П – Х – Т – ХТ – ХВ – Д – Ё: а) Федосій –

Педос – Ходос – Тодось – Хтодось – Хведосій – Додось – Дозик; б) з двома Ф: ФФ – ТФ – ТП – ЁТ – ЁХВ – ЁП – ФДЗ – ЁФ: Феофілакт – Теофіл – Теодеплакт – Латко – Хвилат – Пилат – Феодзеплакт – Філат, Філя.

8. Вісім субституцій – а) Ф – Т – Х – ФТ – ХТ – ВХ – ВТ – ВФ – Ё: Єфим – Тимко – Юхим – Офтим – Юхтим – Євхим – Євтим – Євфим – Юня, Юша.

Таким чином, в українських розмовних (народних) формах християнських канонічних імен з **ф** фіксується аж 16 різних субституцій цього звука. Серед них до поширених належать тільки п'ять. Це найдавніші, гадаю, субституції **х** (*Хома*) та **п** (*Пилип*). Першу ми засвідчили 24 рази, а другу 14. Значне поширення має й субституція **т** (*Текля*), яку зафіксовано 22 рази. Головна її риса – західна локалізація й переважний зв'язок з грецькою літерою *θ* (*мета* > *фіта*), а не *φ* (**ф**, що називається *фі*, а в слов'ян набуло форми **ф** і назви *ферт*). Поширена також наймолодша субституція **хв** (*Хведір*) – 18 випадків, а ще нульова субституція – відпадиння звука **ф** разом з усім складом або й більшою частиною імені (*Рузя* з *Єфросинія*). Таких випадків трапилося 16.

Решта субституцій належить до рідкісних. Тут виявлено таку досить строката картину. Шість імен мають субституцію **хт** (*Хтодор*). Дві субституції трапилися в трьох іменах – **вх** та **вф** (*Євхим*, *Євфрем*), ще дві – у двох іменах: **фт** й **д** (*Фтомá*, *Додось* з Феодосій: тут перше **д** з'явилося явно під впливом другого). Решта шість субституцій представлені тільки по одному разу: **в**, **вт**, **дз**, **ш**, **г**, **к**: *Векла*, *Євтим*, *Феодзеплакт*, *Осташ*, *Галілей* (з *Фалалій*), *Крисія* (з *Єфосини*). Дві останні субституції мають явно семантичне, а не фонетичне походження, бо з'явилися шляхом асоціативного пов'язування з антропонімом *Галілео Галілей* та апелятивом *криса*. Пор. до цього й семантичну ж мотивацію скорочення *Лимон* з імені *Филимон*.

Повторююсь, що в пропонованому огляді подаються не всі імена із субституціями звука **ф**, наявні в словнику І.І.Трійника, а лише притаманні тим, які мають початкове **ф**, а також вибірково – поширені імена з етимологічним **ф** не в ініціалній позиції (*Остан*). Жіночі імена, що мають субституції, тотожні

до своїх чоловічих джерел, не зачіпаються. Отже, маємо огляд не всього субститутційного багатства антропонімів зі звуком **ф**, зібраних невтомним автором прекрасного словника, а лише якусь (гадаю, більшу) його частину. Ретельне обстеження словника в цьому (та інших також) плані ще попереду. Було б добре, щоб це зробив хтось інший, з молодих, керуючись моїми матеріалами чи, навпаки, заперечуючи їх.

Слід ще додати, що будь-яке звукосполучення **вф** подається як субституція **ф**, навіть коли воно є етимологічним. Так, варіант *Євфросинія* є фактично за етимологією джерельним, а не одною з форм імені *Єфросинія*, яке стало в українській мові основним. Його джерело – не чоловіче ім'я *Єфросин*, як це подають наші словники, а слово εὐφροσύνη "радість", що стало в античних греків ім'ям однієї з трьох харит: Εὐφροσύνη (відки пізніше пішло й чоловіче ім'я *Єфросин*). В українській же мові цю групу варіантів (їх є шість) очолила за вживаністю *Єфросинія*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка (3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – 399 с.
2. Карпенко Ю.О. Антропонімичні аргументи в історії слов'янської фонемі <f> // Acta onomastica. – Praha, 2006. – Т.47.– S.265–271.
3. Карпенко Ю.О. До проблеми слов'янської ономастичної діалектології: антропонімична доля звука [ф] // Слов'янський збірник. – О.: ОРІДУ НАДУ, 2006. – Вип.12. – С.8-15.
4. Суперанская А.В. Словарь русских личных имен. – М.: Эксмо, 2009. – 542 с.
5. Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.

Fate of Sound [f] in Ukrainian Personal Names

The article investigates presented in I.I.Triyniak's dictionary substitutions of the sound [f] in Christian names in the Ukrainian language after baptizing of Rus by Volodymir the Great in 988 and the following centuries.

Key words: personal names, substitution, sound [f].